

Diftongizace *ý* › *ej* ve *Smolné knize velkobítešské* (1556–1636)*

Als spezifische Quelle zum Verständnis des gesprochenen Tschechisch der Frühen Neuzeit erscheinen Schwarzbücher, die Verhörprotokolle aus einer Befragung unter Folter enthalten. Im vorliegenden Beitrag wurde die Distribution der Diphthongierung *ý* › *ej* in dem Schwarzbuch aus Velká Bíteš untersucht. Es beweist die Durchdringung des Diphthongs in den Wortstamm und in die Endungen und betrachtet den möglichen Einfluss nichtsprachlicher Faktoren.

As a source for spoken Czech of the Early Modern Age protocols of interrogations under torture were published in black books. This paper examines distribution of the diphthongisation *ý* › *ej* in the book of testimonies of Velká Bíteš. It analyzes the diphthong in the stems as well as in the endings and considers possible impacts of extralinguistic factors.

Zatímco tiskařská produkce vyššího stylu a prestižních žánrů z období střední češtiny byla do jisté míry a hloubky popsána, rukopisná produkce nižšího stylu zůstávala spíše mimo oblast zájmu. Toto tvrzení pak ještě více než u produkce české v užším smyslu platí u produkce moravské. Jako specifický pramen k poznání jazykové vrstvy blízké mluvenému projevu se ukazují smolné knihy, jejichž obsahem jsou mimo jiné zápisy výslechnů prováděných na mučidlech. Protože podle zákonných předpisů měli písaři zaznamenávat výpovědi delikventů přesně (srov. Malý 2013: 335), mají na mnohých místech zápisy charakter reprodukované přímé řeči, a představují tak

* Příspěvek představuje revidovanou verzi části diplomové práce (Filipová 2020).

mimořádně hodnotný pramen pro historickou lingvistiku, neboť do značné míry odráží mluvený jazyk tehdejší doby a napomáhají popsat vývojové procesy a jejich písarské zachycení v regionálně lokalizovaném jazyce. Vzhledem ke skutečnosti, že na mučidlech byli zpravidla vyslýcháni prostí lidé (šlechtici mohli být mučeni jen ve výjimečných případech), navíc ze spodních sociálních vrstev a z okruhu působnosti daného hrdelního soudu, obsahují tyto knihy také nesmírně cenný materiál pro poznání lexikální zásoby těchto skupin lidí. V porovnání s dalšími částmi knih, tedy ortely a přepisy korespondence mezi nižšími a vyššími soudy, pak umožňují srovnání rukopisně zachyceného jazyka právnícko-kancelářského a jazyka mluveného, a tedy ukazují i stylové rozpětí žánrů tehdejší češtiny.

Hrdelní soud ve Velké Bíteši a jeho smolná kniha¹

Přestože město Velká Bíteš získalo hrdelní právo zřejmě již ve 13. století, písemné doklady o něm pocházejí až z první poloviny 14. století a jedná se předně o korespondenci s tzv. vyšším (otcovským) právem v Brně. Již od začátku byl vztah mezi těmito dvěma soudy spíše volný, Velká Bíteš se postupně stávala méně závislá a v 17. století se získáním vlastního kata osamostatnila úplně. Pod velkobítešské právo spadalo od konce 14. století náměštské panství (města Velká Bíteš, Mohelno, Náměšť a téměř padesát vesnic).

Protože město nemělo svoji smolnou knihu hned od začátku, nejstarší procesy zřejmě nijak systematicky zaznamenávány nebyly. Ve 14. století sice některá jednání byla stručně zachycena, avšak ne všechna byla přepsána do městské knihy. Smolná kniha, jež by soustavně zachycovala hrdelní soudy, byla založena v polovině 16. století, tedy v době, kdy se město stalo nezávislé na vyšším právu, aby sloužila jako soubor právních poučení. Tak vznikla kniha s názvem *Knihá penarum, co se na sněmě in tormentis vyznává, do nich zapsáno býti má 1556*, již se tento příspěvek zabývá; konkrétně se zaměříme na jeden hláskoslovný jev, a to diftongizaci *y > ej*.

Zkoumaná kniha je psána pozdně gotickou kurzivou na papír formátu 230 × 320 mm. Přestože pokrývá léta 1556–1636, důsledné zápisy pocházejí jen z doby do roku 1580, poté byly některé zřejmě zaznamenány na volné listy, které se nedochovaly. Zároveň nejsou časová období pokryta rovnoměrně, podle četnosti spadá jádro knihy do let 1571–1580, v 17. století se objevují časté lakuny.

1 Pokud není uvedeno jinak, vychází kapitola z Štarha–Verbík 1973: 13–49.

Podle R. Dittmanna se na knize podílelo asi dvacet písařů (srov. Dittmann 2019: 379), tedy dvakrát více, než je uvedeno v předmluvě edice (srov. Verbík–Štarha 1973: 47, 52). Většina písařů popsala jen jednu až dvě strany, více než tři strany popsalo pouze sedm z nich. V knize je obžalováno a vyslýcháno celkem sto lidí (srov. Tomášková 2014: 8), mimo poddané náměšťského panství i ti, kteří se na příslušném území dopustili kriminální činnosti a neušli spravedlnosti. Struktura většiny zápisů v knize je tato: začínají nadpisem obsahujícím datum, jméno vyslýchaného, případně je uveden jeho původ či rodinné vazby aj. Následuje samotné vyznání, které většinou začíná větou: »Při trápení svém toto jest vyznal«.

Diftongizace *y* > *ej*

Doklady na provedení diftongizace se v literárních památkách objevují od konce 14. století. V památkách neliterárních se změna zdánlivě projevuje již na konci 12. století, za nejstarší doklad je považováno slovo *Teinéz* (Týnec). Podobných případů přibývá ve století 13. a 14., avšak protože se diftong objevuje i v toponymech, kde náležitý není (*de Eywancze* – Ivaneč, 1351), je pravděpodobné, že v těchto případech grafika spíše odrážela výslovnost německou (srov. Lamprecht 1986: 107).

V průběhu změny vznikl podle M. Komárka (1969: 164) i A. Lamprechta (1986: 109) nejprve diftong, jehož výslovnost byla od konečného *ej* odlišná. Komárek předpokládá v prvním komponentu diftongu nelabializovaný zadní vokál, jenž byl zapisován jako *ay* i *ey*, Lamprecht popisuje průběh změny přes »snížená a povolená *y*« a zachycuje ji *y* > *y̆* > *ē*, kde *ē* vyjadřuje široké otevřené *e*, které je podobné vokálu známému z centrální středomoravské nářeční podskupiny a blízkému *a*. Proto byl zápis takové dvojhlásky rozkolísaný. Vokál se pak foneticky přiblížil *e*, čímž vznikl výsledný diftong.²

Diftongizace systémově souvisí s dalšími změnami probíhajícími od konce 14. století, tj. 1) diftongizací *ú* > *ou*, přičemž střídnice za *ú* byla původně zapisována jako *au* (na základě grafického paralelismu lze předpokládat i paralelismus fonetický); 2) tautosylabickou změnou *aj* > *ej*, probíhající během 15. a 16. století, při níž došlo ke sblížení a konečně ztotožnění tautosylabického *aj* s pohybovým diftongem vzniklým z původního *y* (srov. Komárek 1969: 160, 162; Lamprecht 1986: 110–116).

2 Změnu zapříčinila mimo jiné potřeba odlišit dlouhé *i*-ové hlásky poté, co došlo ke splynutí jejich krátkých protějšků: nom. sg. m. *slabej* vs. nom. pl. m. *slabí* (Šlosar 2017).

Již kolem roku 1500 byla diftongizace provedena na většině českojazyčného území Čech, v nářečích středomoravských (zde leží i město Velká Bíteš) a v přechodném pásu mezi nářečím středomoravskými a východomoravskými, a to v nářečích kelečských a dolských (srov. Komárek 1969: 162–164; Lamprecht 1986: 107–108). Ve spisovné (kulturní) češtině se diftong neprosadil, a to především vlivem úzu *Bible kralické*.

Materiál a metoda

Jako materiálová báze posloužila edice knihy (Štarha–Verbík 1973), která je považována za editorsky spolehlivou (srov. Francek 2016: 12), a byly z ní využity všechny části kromě inventáře poplatků. Excerptovali jsme všechny doklady na *ej* z původního *ý* (v kmeni i v koncokách, např. *starej mlejn*), dále výrazy, v nichž došlo k diftongizaci sekundárně ztvrdlého *í* > *ý* (např. *vozejk*), a konečně slova se zachovalým původním *ý* (např. *starý mlýn*). Výrazy byly zapisovány do tabulky v programu Microsoft Excel a manuálně otagovány hodnotami z vybraných lingvistických a nelingvistických faktorů, jimiž jsme se inspirovali v pracích J. Poráka (1983), R. Dittmanna (2019) a M. Šimečkové (2022). V části týkající se jazykových vlivů představujeme diftongizaci v 1) kmeni, kde si samostatně všimáme a) proprií a depropriálních odvozenin a b) neproprií (všech slov, která nepatří mezi propria); zde pracujeme s »hyperlemmatem« (slovo, od kterého jsou ostatní slova čeledi odvozena, tj. *rýč*, *rýti* a *vyrývati* tvoří jednu jednotku), 2) koncokách, kde distribuci hodnotíme na základě slovnědruhově příslušnosti, tj. pracujeme s adjektivy typu *mladý*, pronominy typu *takový*, posesivními pronominy typu *můj* a číslovkami typu *druhý*. Z mimojazykových faktorů zohledňujeme rozdíly mezi 1) písaři, 2) časovými obdobími rozdělenými přibližně podle generací (25 let) a konečně 3) vyznáními a přípisí (za vyznání považujeme části následující za uvozující *vyznal(a)*, žaloby a svědecké výpovědi, mezi přípisí řadíme ostatní části, tedy např. začátky záznamů obsahující datum, jméno delikventa aj., dále ortely a zápisy). Přestože hranice mezi těmito dvěma kategoriemi nejsou zcela ostré, umožní nám toto srovnání alespoň zčásti sledovat, do jaké míry proniká diftongizace do úředních formulí.

Při kvantitativním výzkumu budou výpočty prováděny na základě 1) hyperlemmat, 2) tokenů, tj. počtu jednotlivých pozic. Při zápise poměru budeme na prvním místě uvádět počet s původním *ý*, na druhém s diftongem *ej*.

Analýza

Ve *Smolné knize velkobítešské* je celkem 719 pozic původního tvrdého *y*, v nichž může být provedena diftongizace. K té dochází ve 408 případech, tedy v 57 %, to může však být ovlivněno různou četností jednotlivých hyperlemmat, pozicemi ve slově atd. Ve kmeni *propríi* a *depropríálních* odvozenin (25 tokenů) převažuje s poměrem 9 : 16 forma s diftongem (64 %). U *nepropríi* a *koncovce* *propríi* (694 pozic) je diftongizace častější než ve kmeni *propríi* a jejich odvozenin, podoby s diftongem převažují nad těmi původními (302 : 392, k diftongizaci dochází v 57 % případů). Při ověření těchto hodnot χ^2 -testem zjistíme, že výsledky se ukazují jako statisticky nesignifikantní, tedy že *ej* pronikalo do slov nezávisle na příslušnosti k *propríální* sféře.

Jazykové faktory

Propria a depropríální odvozeniny s *y/ej* v kmeni

Různých antroponym evidujeme v knize 10, poměr podob s *y* a *ej* je 4 : 6. Nediftongizována zůstávají příjmy *Hýda*, *Čuhýkal*, *Ťuhýkal* a *Kortýn*. Naopak z diftongizovaných příjmů se ve *smolné knize* vyskytují *Brejle*, *Mlejnek*, *Smejkal*, *Stejskal*, *Strejček* a *Vejpál*.

V kmeni toponym se diftongizace objevuje ve třech případech: *Pejšťkov*, které má dnes diftongizovanou podobu *Pejškov* (původně *Pýščkov*), dále *Vejmyslice*, u kterých se diftongizovaná podoba dodnes udržela, a *Kejnice*, dnes *Veverské Knínice*. Bez diftongu naopak zůstala toponyma *Rokytýček* a *Bytýška*, dvakrát bez druhového jména, jednou jako *Veverská Bytýška*. Zde tedy docházíme k poměru lemmat s *y* a *ej* 2 : 3.

Naše výsledky do značné míry odpovídají tvrzení Poráka (1983: 141), že pokud v nářeční oblasti proběhla diftongizace, vlastní jména se běžně používala v diftongizované podobě. Šimečková (2022: 207) se zaměřuje pouze na toponyma, u nichž podle ní souvisí vysoký výskyt diftongu ve kmeni s jejich původem v nářečních oblastech s provedenou diftongizací.

Nepropríi a propria s *y/ej* v koncovce

Zastoupení *ej* v kmeni u *nepropríi* a v *koncovkách* všech slov ukazuje [tabulka 1](#).

Diftongizace v kmeni

Z údajů uvedených v tabulce 1 lze vidět, že hyperlemmat, která se vyskytují jen s *y*, je 14 %. Do této skupiny patří dvě hyperlemmata, která jsou však zastoupena v textu pouze jednou, a to *měchýř* (1 : 0) a *týl* (1 : 0). Hyperlemmat, u kterých podoba s *ej*

<i>býti</i>	kmen					<i>ej</i> (̂ <i>î</i>)	koncovky
	celkem hyperlemmat	<i>ý</i>	<i>ý/ej</i>	<i>ej/ý</i>	<i>ej</i>		
7 : 12	14	14 %	–	43 %	43 %	0	52 %

Tab. 1: Zastoupení *ej* (̂ *ý*, *î*) ve *Smolné knize velkobítešské* (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncovkách z tokenů).

převládá nad *ý*, jsme zachytili šest (43 %), a to *mlýn* (1 : 24), *pastýř* (10 : 22), *rýti* (1 : 3), *sýr* (4 : 5), *týkati se* (4 : 6) a *výš* (2 : 9). Stejně procento tvoří hyperlemmata, jež se objevují výhradně s *ej*. Pouze jedním tokenem byla zastoupena hyperlemmata *strýc* (0 : 1) a *týden* (0 : 1), více tokeny slovesa na *-sýpati*, tj. lemmata *posýpati*, *vosýpati* a *rozsýpati* (0 : 6). Jen s diftongem se objevují hyperlemmata *výpis* (0 : 2), *výtah* (0 : 3) a *vývod* (0 : 7). K diftongizaci prefixu *vý-* tedy dochází vždy.

Až na malé odchylky se naše výsledky shodují s výsledky Poráka (1983: 139–142) a Šimečkové (2022: 140–161). Například evidujeme vyšší zastoupení *ej* u hyperlemmatu *býti* (7 : 12), u něž oba zmiňovaní autoři evidují spíše menšinové zastoupení podoby s *ej*.

Diftongizace v koncovkách

Jak poukázala Šimečková (2022: 149), na diftongizaci v koncovkách mohla mít vliv příslušnost ke slovnímu druhu, proto srovnáme distribuci v závislosti na slovním druhu a typu. Nejvyšší zastoupení má *ej* s 55 % v adjektivech typu *mladý*, méně časté je v numeráliích, dále v posesivních pronominech typu *můj* a nakonec v pronominech typu *takový*. Protože se však tyto hodnoty ukazují jako statisticky nesignifikantní, podporují naše výsledky tezi Šimečkové (2022: 151–152), že na rozdíl od tisků v rukopisech pronikal diftong do koncovek nezávisle na slovnědruhové příslušnosti. Souhrnně to ukazuje [tabulka 2](#).

Mimojazykové faktory

V následující části budeme zkoumat možný vliv mimojazykových faktorů na distribuci podob. Při diftongizaci v kmeni bereme v úvahu pouze nepropria, hyperlemma *býti* pak řadíme mezi ostatní hyperlemmata. Vzhledem k velikosti materiálu a počtu proměnných budeme pracovat s tokeny.

	adjektiva typu <i>mladý</i>	pronomina typu <i>takový</i>	pronomina typu <i>můj</i>	numeralia typu <i>druhý</i>
celkem	394	96	48	24
poměr	176 : 218	55 : 41	27 : 21	12 : 12
diftongizace	55 %	43 %	44 %	50 %

Tab. 2: Zastoupení (ne)diftongizovaných koncovek ve *Smolné knize velkobítešské* (vypočteno z tokenů).

Písař

Přestože se na knize podílelo větší množství písařů, dostatečné množství stran popsalo pouze sedm z nich – označíme je jako A, B, C, D, E, F, G (srov. Dittmann 2019: 379). Poslední (G) byl německého původu, a protože zřejmě češtině nerozuměl, zapisuje foneticky ještě věrněji než ostatní písaři, viz *mléně*, *mlenář*, *podlógly*. Budeme jej proto rozebírat odděleně. Pro hodnocení situace v kmeni máme u českých písařů dostatečně velký vzorek (nad 10 tokenů) u písařů A, B, F. Písaři C, D a E užili při zápisu pouze tvary s *ej*, tyto hodnoty navíc nevykazují statisticky signifikantní rozdíly. Co se týče koncovek, nejvíce užíval *ej* písař D, u něhož je diftongizováno 78 % tvarů, nejméně byl diftongizaci nakloněn písař F. Protože tyto hodnoty statisticky signifikantní rozdíly vykazují, lze říci, že se jednotliví písaři v ochotě zapisovat diftong v koncovkách lišili. Tento výsledek však může být ovlivněn skutečností, že se nejedná o homogenní soubory.

Nyní se podíváme na písaře německého (G). V kmeni u něj evidujeme pouze dvě hyperlemmata (*měchýř* a *mlýn*). Větší vzorek nám poskytují až koncovky, kde je diftongizace uplatněna v 53 %. Pokud bychom předpokládali, že písařův zápis poměrně přesně odráží skutečně mluvený jazyk, došli bychom k závěru, že diftongizace do koncovek mluvené češtiny pronikala v hojně míře, ale nebyla zcela systematická, neboť má zhruba stejné zastoupení jako zachované *ý*. Zjištění o zastoupení *ý* by ovšem bylo možné vykládat i jinak, například možnou malou citlivostí tohoto písaře vůči fonetickému rozdílu *ý/ej*.

	kmen		koncovky		celkem
	ý	ej	ý	ej	
písař A	7	8	55	48	62 : 56
písař B	5	15	38	28	43 : 43
písař C	0	10	23	19	23 : 29
písař D	0	6	22	77	22 : 83
písař E	0	6	26	25	26 : 31
písař F	6	19	27	3	33 : 22
písař G	1	11	22	25	23 : 36

Tab. 3: Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných tokenů s pozicí v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle písařů.

Chronologie zápisů

Distribuce diftongu podle přibližně generačních časových úseků je představena v tabulce 4 níže. Vidíme, že v kmeni diftong převládá ve všech obdobích, nejvyšší zastoupení evidujeme v rámci období 1576–1600. Avšak hodnoty pro období humanistické češtiny, tj. 1556–1620, nevykazují žádné statisticky signifikantní rozdíly, a to ani při zahrnutí následného období 1621–1636.

Oproti tomu v koncovkách převládá diftong pouze ve druhém a třetím období, navíc se tyto hodnoty ukazují ve srovnání s ostatními jako statisticky signifikantní. Zde je však třeba brát v úvahu možný vliv písaře, neboť v obdobích s nejvyšším zastoupením *ej* v koncovkách se na zápisech podíleli písaři C, D, E a G, z nichž písaři D, E a G zapisovali v koncovkách *ej* častěji.

	kmen		koncovky		celkem
	ý	ej	ý	ej	
1556–1575	15	35	117	92	132 : 127
1576–1600	3	25	96	142	99 : 167
1601–1620	4	17	25	50	29 : 67
1621–1636	9	23	33	8	42 : 31

Tab. 4: Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných výrazů s pozicí v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle časových úseků.

Vyznání vs. přípisy

Dále se zaměříme na to, do jaké míry diftongizace proniká do vyznání v porovnání s přípisy. Z tabulky 5 je zřejmé, že v kmeni neproprií převažuje varianta s diftongem jak ve vyznáních, tak v přípisech, přičemž ve vyznáních je její zastoupení vyšší, avšak tyto hodnoty opět nejsou podle Fischerova exaktního testu statisticky signifikantní.

Jinou situaci pozorujeme v koncovkách, neboť ve vyznáních převažují tvary s *ej*, zatímco v přípisech se častěji objevují tvary původní. Statisticky signifikantní rozdíly naznačují, že v přípisech se upřednostňují původní, nediftongizované koncovky.

	kmen		koncovky		celkem
	ý	ej	ý	ej	
vyznání	29	91	229	279	258 : 370
přípisy	4	8	42	12	46 : 20

Tab. 5: Absolutní počty diftongizovaných a nediftongizovaných pozic v kmeni a v koncovkách ve *Smolné knize velkobítešské* podle příslušnosti k vyznáním, či přípisům.

Srovnání s rukopisy

Dále srovnáme výskyt *ý/ej* ve smolné knize (zvažujeme propria i nepropria) s rukopisy, které do svého výzkumu zahrnul J. Porák (1983: 137–138).³ Podle něj je diftong *ej* v rukopisech častější než v tiscích, a to již od počátku 16. století. V rukopisech, jež byly určeny široké veřejnosti (BudSpis), je podle jeho zjištění diftongizace méně častá než například u soukromé korespondence (ČernPam, HomKor). Smolné knihy jsou právním dokumentem oficiálním, tedy veřejným. *Smolná kniha velkobítešská*, pocházející z oblasti nářečí s provedenou diftongizací, se zdá být frekvencí *ej* uprostřed.

3 Údaje u zbývajících rukopisů a zkratky v tabulce 6 přejímáme od Poráka (1983: 137), údaje ze smolné knihy zařazujeme chronologicky mezi ně. Vysvětlivky zkratk: ŘHrubý = Řehoř Hrubý z Jelení, překlad Erasma Rotterdamského, Chvála bláznovství (rkp. z roku 1512), Národní knihovna ČR, Praha, sign. XII D 38; BudSpis = Václav Budovec z Budova, Kratkey Spis o Zlattem budaucym a giž naftawagicym wieku. Sepfany Letha 1584 od W.n.z. B., rukopis, Knihovna Národního muzea Praha, sign. 5 E 24 (opis z r. 1593); KŽerotZáp = Karel starší z Žerotína, zápisky z moravského zemského soudu 1594–1599, SOA Brno (autograf); BudKšaft = Václav Budovec z Budova, Kíffaft Duchownij, rukopis z roku 1608, SOA Brno, G 10, č. 301, sv. Spisy Budovcovy; ČernPam = Paměti písaře Mikuláše Černohorského (1601–1614), Archiv města Brna, rkp. č. 7330; HomKor = Alžběta Homutová z Cimburka, listy dceří Zuzaně Černínové z r. 1622, SOA Jindřichův Hradec, 103 Czernin Z.; SlavataPam = Vilém Slavata z Chlumu, Kniha Czeľka Prwnj (rkp. z r. 1640), SOA Jindřichův Hradec; ZČernKor = Zuzana Černínová z Harasova, listy synu Humprechtovi z let 1645–1646, SOA Jindřichův Hradec, VIII Fa, 107 Czernin (autografy). Legenda k tabulce: v kolonce *býti* udáváme procento diftongizovaných podob hyperlemmatu *býti* (tedy i *bývati* apod.), oj. = ojedinele, + znamená přítomnost sledované podoby.

rukopis	rok	býti %	celkem hyper- lemmat	kmen				ej (<i>ě</i>)	konc.
				ý	ý/ej	ej/ý	ej		
ŘHrubý	1512	0	26	34	7	12	27	0	oj.
SmolBít	1556–1630	63	29	27	–	21	52	0	52
BudSpis	1584	0	12	66	–	8	26		9
KŽerotZáp	1593	90	23	4	4	13	79	0	32
BudKšaft	1608	0	15	27	13	13	47	+	0
ČernPam	1601–1614	100	7	–	–	–	100		15
HomKor	1622	80	7	–	–	–	100	0	98
SlavataPam	1640	55	19	5	5	5	85	+	13
ZČernKor	1645–1646	91	7	14	–	–	86	+	85

Tab. 6: Zastoupení *ej* (< *ý, ě*) ve *Smolné knize velkobítešské* ve srovnání s dobovými rukopisy (procentuální zastoupení v kmeni vypočteno z hyperlemmat, v koncokách z tokenů).

Podle Poráka pronikal diftong více do kmenů než do koncovek, kde se jeho výskyt odvíjí od míry blízkosti mluvenému jazyku. Ve smolné knize se diftong v koncokách objevuje s oporou v místním nářečí a co do frekvence stojí mezi rukopisnou soukromou korespondencí a rukopisy určenými pro veřejnost.

Srovnání s dobovými tištěnými texty

Nakonec náš materiál srovnáme s humanistickými tisky rozdělenými podle tematicko-žánrových oblastí,⁴ v úvahu bereme *propria* i *nepropria* kromě hyperlemmatu *býti*. Ze srovnání vidíme, že smolná kniha tvoří opačný pól vůči biblickým překladům a ostatním náboženským textům. Přestože zde není zohledněn faktor rukopisné versus tištěné produkce, ukazuje se názorně, jak velký rozdíl byl mezi jazykem biblických textů a texty blízkými běžně mluvené češtině, tedy jaká byla míra stylizace v exkluzivních textech vysokého stylu.

4 Procentuální údaje u ostatních žánrů přejímáme od Šimečkové (2022: 144), celková procenta jsou vypočtena tzv. váženým průměrem, srov. Volín (2007: 51).

	kmen (%)		
	ý	ý/ej	ej
biblické překlady	69	23	8
náboženské texty	63	15	22
historiografické texty	42	27	31
prakticky odborné texty	39	18	43
SmolBít	27	21	52

Tab. 7: Srovnání procentuálních vyjádření nepůvodního *ej* (< *ý*) uvnitř slova v závislosti na tematice humanistických textů (vypočteno z hyperlemmat).

Závěr

Výzkum stop mluveného jazyka starších etap češtiny zůstává v diachronní bohemistice deziderátem. Ukazuje se, že smolné knihy mohou být v tomto ohledu velmi přínosné, neboť na mnoha místech mají záznamy v nich obsažené charakter reprodukováné mluvené řeči. Předkládaná analýza přispívá k poznání pronikání diftongu *ej* vzniklého z *ý* (případně sekundárně ztvrdlého *i* > *ý*) do mluveného i kancelářského a právního jazyka. Protože se však, především v distribuci *ej* v koncovkách, ukázaly značné rozdíly mezi jednotlivými písaři, je třeba se stavět rezervovaně k hypotéze bezprostřední blízkosti smolných knih mluvenému jazyku. Na druhou stranu statisticky signifikantní odlišnosti mezi vyznáními (odraz mluveného jazyka) a přípisy (odraz kancelářského a právního jazyka) naznačují, že knihy s vysokou pravděpodobností v jisté míře přece jen mluvený jazyk reflektují. Ze srovnání s ostatními tematicko-žánrovými oblastmi lze vidět, jaký byl rozdíl mezi běžně mluveným jazykem a jazykem biblických a náboženských textů, tedy míru stylizace těchto exkluzivních textů.

Bibliografie

- Dittmann, R. (2019): »Protetické v ve Smolné knize velkobítešské (1556–1636)«. In: *Listy filologické* (3–4), s. 369–406, <https://www.jstor.org/stable/26904340> (poslední přístup: 29.11.2024).
- Filipová, J. (2020): *Diftongizace ý > ej v moravských smolných knihách*. Praha [nepublikovaná diplomová práce], <http://hdl.handle.net/20.500.11956/118042>.
- Francek, J. (2016): *Pardubické smolné knihy 1538–1626*. Pardubice.
- Kamiš, A. (1959): »K rozsahu protetického v v 16. století«. In: *Slavica Pragensia*, s. 87–91.
- Kniha penarum, co se na sněmě in tormentis vyzná, do nich zapsáno býti má 1556. Státní okresní archiv Žďár nad Sázavou, fond Archiv města Velké Bíteše, kniha č. 5. Edice: Štarha, I. a Verbík, A., eds. (1973): *Smolná kniha velkobítešská: 1556–1636*. Brno.
- Komárek, M. (1969): *Historická mluvnice česká I. Hláskosloví*. Praha.
- Lamprecht, A., Šlosar, D. a Bauer, J. (1986): *Historická mluvnice češtiny*. Praha.
- Malý, K., ed. (2013): *Práva městská Království českého: edice s komentářem*. Praha.
- Porák, J. (1983): *Humanistická čeština: hláskosloví a pravopis*. Praha, <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100942>.
- Šimečková, M. (2022): *Dynamika kulturní češtiny 16.–18. století*. Praha.
- Šlosar, D. (2017): »Čeština doby husitské«. In: Karlík, P., Nekula, M. a Pleskalová, J., eds.: *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, <https://www.czechency.org/slovník/ČEŠTINA DOBY HUSITSKÉ> (poslední přístup: 04.10.2023).
- Tomášková, L. (2014): *Hrdelní kriminalita na Velkobítešsku v letech 1556–1636*. Brno [nepublikovaná bakalářská práce], <https://is.muni.cz/th/hye58> (poslední přístup: 29.11.2024).
- Volín, J. (2007): *Statistické metody ve fonetickém výzkumu*. Praha.

Open Access

This paper is published under the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0>). Please note that individual, appropriately marked parts of the paper may be excluded from the license mentioned or may be subject to other copyright conditions. If such third party material is not under the Creative Commons license, any copying, editing or public reproduction is only permitted with the prior consent of the respective copyright owner or on the basis of relevant legal authorization regulations.